

УДК 94(477) "19"-055.5

Вітренко Г.О., Донецький національний університет

Вітренко Геннадій Олегович – здобувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету. 2004 року закінчив історичний факультет Донецького національного університету. Сфера наукових інтересів – історіографія історії непу.

Фінансова політика в період непу: сучасна історіографія

У статті аналізуються праці сучасних українських і російських істориків і економістів, присвячені розгляду фінансової політики держави доби непу. Визначено основні підходи авторів до сучасного процесу вивчення фінансової політики, характерні риси української історіографії непу. Запропоновано класифікацію сучасної історіографії непу за проблемною і політичною ознакою.

In this article is conducted the analysis of scientific publications of modern Ukrainian and Russian historians and economists is dedicated to research of questions of financial policy of the state in the period of a new economic policy. Development of basic approaches by authors to the research of modern process of study of financial policy and characteristic features of Ukrainian historiography of a new economic policy. Classification of modern historiography of a new economic policy is offered after a problem and political sign.

Нова економічна політика, зокрема її складова – фінансова, знайшла досить широке відображення в історичній науці. Серед економічних здобутків першої половини 1920-х рр. особливу увагу науковців привертає грошова реформа 1922-1924 рр. Більшість радянських дослідників звертали увагу саме на висвітлення її успіхів і раціональність податкової політики. Однак майже повністю відсутні фундаментальні праці із зазначеної проблеми на сучасному етапі, коли всі догми відкинуті і дослідження повинне базуватися на нових методологічних засадах.

Серед історіографічних праць відзначимо дисертаційну роботу Г.Г. Коцур [1], у якій дана характеристика суспільно-політичної та історико-економічної літератури 20-х - 90-х рр. ХХ ст. Вона показала, що суспільно-політична та історико-економічна література 1920-х рр. відображала два основні напрямки у ставленні до непу і висвітленні його конкретної практики в Україні: *марксистський* та *опозиційний*, представники якого, насамперед вчені дореволюційної школи, підходили до аналізу непу, спираючись на передовий досвід

західноєвропейської науки.

Однак історіографічного аналізу потребують праці, що розкривають різні аспекти досліджуваної проблеми (грошова і кредитна системи; податкова політика; формування бюджету тощо). Саме це, на нашу думку, зумовлює актуальність теми дослідження. Отже, метою статті є аналіз сучасного процесу вивчення фінансової політики держави доби непу.

Серед фундаментальних праць сучасного періоду з проблем фінансової політики держави в добу непу значне місце посідає монографія харківського історика Ю.П. Волосника [2]. З нових методологічних засад автором розглядаються реалії існування державних і недержавних фінансових інститутів, співвідношення частки капіталу і тенденції його переливання по різних формах ринкової інфраструктури, вплив владних структур на функціонування її частин.

Ю.П. Волосник досліджує змістовну та структурну компоненту поняття “нова буржуазія”, характеризує ставлення партії до

цієї категорії населення. Аналізуючи роботи діячів більшовицької партії, автор вказує, що назви “непмани”, “приватні капіталісти”, “нова буржуазія” мали насамперед політичне навантаження, відтісняючи на задній план їх економічну характеристику і зміст. Поряд із цим існувала класифікація окремих соціально-професійних груп нової буржуазії, що ґрунтувалася на функціональних ознаках (з урахуванням певних сфер діяльності) – промисловці, фабриканти, заводчики, підрядники, посередники, торговці, комісіонери, орендари, валютники, біржовики, лихварі (дисконттери), рантьє тощо.

Аналіз літератури 1920-х років, проведений дослідником, засвідчив факт існування в країні приватного підприємництва, показав наявність упередженого ставлення партії більшовиків до нової буржуазії, диференційований підхід до проблеми приватного капіталу та його представників.

Об’єднуючою ознакою всіх представників нової буржуазії, вважає автор, було їх заняття приватним підприємництвом. Одночасно дана ознака вказує на головну відмінність цієї суспільної верстви від інших, непідприємницьких або напівпідприємницьких прошарків. Специфічною рисою нової буржуазії було те, що велика частина з функціонуючих в роки непу підприємців одночасно була власниками (або співвласниками) капіталу – підприємств, фірм, контор, грошових капіталів тощо, що дозволяло їм виконувати надзвичайно важливу функцію організатора процесу виробництва та обміну.

У монографії Ю.П. Волосника широко використовуються матеріали фінансової і передусім податкової статистики. Підсумкові матеріали прибуткового оподаткування, на його думку, дають можливість виявити контингент платників податків, що були причетні до занять приватним підприємництвом.

Одним із важливих висновків Ю.П. Волосника є визначення специфіки становища нової буржуазії в радянській державі, якою автор вважає наявність у її представників невизначеного правового статусу. Позбавлення непманів політичних прав, а також відсутність реальних (а не декларованих) правових гарантій приватної власності та свободи підприємницької діяльності в умовах безперервного і різноманітного тиску з боку держави і суспільства перешкождали (і навіть унеможлилювали) вироблення й утвердження в менталітеті представників нової буржуазії психології господаря та їхньої впевненості в завтрашньому дні, породжували відчуття приреченості та тимчасовості свого

існування, тяжіння до різних форм соціальної мімікрії.

Важливим моментом, відзначеним Ю. Волосником, є формування в період непу нової буржуазії України багатонаціональної за своїм складом. У її лавах знаходилися найактивніші в економічному відношенні представники різних націй і етнічних груп, які мешкали на території республіки.

У процесі становлення нової буржуазії Ю.П. Волосник виділяє п’ять етапів. Перший етап (1921 – початок 1924 рр.) був найсприятливішим для зростання цієї верстви, оскільки радянська держава, гостро потребувала коштів та ініціативи непманів з метою відновлення народного господарства і налагодження економічних зв’язків між містом і селом.

Другий етап (весна – осінь 1924 р.) позначений істотним посиленням регулюючого впливу і адміністративного контролю радянської держави за діяльністю непманів. У цей період відбувається наступ на приватний капітал з метою витіснення його з товарообігу.

На третьому етапі (кінець 1924 – 1925 рр.) відбувається певна лібералізація умов приватнопідприємницької діяльності нової буржуазії. Це супроводжувалося деяким послабленням адміністративного й податкового тиску на представників приватного капіталу.

Четвертий етап (1926 – 1927 рр.) характеризується наступом радянської держави на нову буржуазію з метою витіснення її представників із багатьох галузей народного господарства та ринків сировини.

На п’ятому етапі (наприкінці 1927 – на початку 1928 рр.) в умовах зламу непу та згорання ринкових відносин, під жорстким адміністративним тиском держави відбувається швидке згорання приватного підприємництва, “втеча” представників нової буржуазії до тіньової сфери економіки, скорочення чисельності підприємницького корпусу.

Серед основних напрямків дослідження Ю.П. Волосника такі: купівля-продаж іноземної валюти, функціонування фондових і товарних бірж, організація кредитного процесу. Досліджуючи ці питання, автор показує засоби впливу держави на ринкові процеси, а саме: створення і діяльність приватних товариств взаємного кредиту, приватний нелегальний дисконт і лихварство, участь у процесі становлення системи державного кредиту, участь у формуванні вітчизняного фондового ринку, у створенні й діяльності “вечірніх” і

чорних бірж, в організації та упорядкуванні позабіржового обороту валютних і фондових цінностей.

Отже, характеризуючи роботу Волосника, потрібно відзначити високий професійний рівень автора, глибину наукового пошуку, залучення не тільки широкого кола архівних джерел, але й методів статистичної та математичної обробки цих даних. Так, автор використовує метод лінійної апроксимації, що дозволяє розрахувати дані чисельності нової буржуазії України, що була зафіксована у фіскальних органах влади і даних перепису населення 1926 р., у їх динаміці за весь період непу. Втім недоліком цієї роботи можна вважати недостатнє використання економіко-математичних методів та методів математичної статистики (кореляційний і регресійний аналіз даних).

Юхим Гімпельсон, аналізуючи проблему приватного капіталу, пропонує дещо іншу періодизацію, яка по суті співзвучна періодизації Юрія Волосника. За Гімпельсоном, радянська держава замість "розбазарювання" 1921-1923 рр. починає практику "витіснення" приватного капіталу із зайнятих ним позицій, перш за все в промисловості (1924-1926 рр.). Весь період нової економічної політики відносно історії приватного капіталу дослідник поділяє на три етапи.

Перший етап – з 1921 по 1923 рік – формування приватного капіталу, який виникав шляхом перекачування до приватних рук державних коштів різноманітними способами і методами.

Другий етап – з 1924 по 1926 рік – час "нормальної роботи" приватного капіталу, коли, незважаючи на нелегальні методи наживи, починають вже переважати форми його діяльності, засновані не на зловживаннях, а на комерційних операціях легального типу.

Третій етап, з 1927 року, характеризується плановим підходом з боку держави до питання про приватний капітал у цілому, а не тільки до окремих проявів його діяльності.

Характеризуючи методи первинного буржуазного накопичення цього періоду, дослідник налічує 12 основних видів хижацького й нелегального виникнення і нагромадження приватного капіталу: 1) агенти і співучасники приватного капіталу в держпараті; 2) псевдодержавна форма діяльності приватного капіталу; 3) злісна контрагентура; 4) неліквідні фонди; 5) хижацька оренда; 6) нелегальна перекупка; 7) контрабанда; 8) державний грошовий кредит; 9) державні позики; 10) валютні операції; 11) ухилення від податків; 12) псевдокооперативи.

Важливим, з нашої точки зору, є висновок

Ю. Гімпельсона: "Радянська та значною своєю частиною пострадянська історіографія, зводячи причини згорання непу лише до економічних факторів, позбавила себе можливості повною мірою розкрити його суперечності – між вимогами нормального функціонування економіки і політичними пріоритетами партійного керівництва, направленими спочатку на обмеження, а потім і повне витіснення приватного виробника" [3].

Таким чином, можна констатувати, що концепція Ю. Гімпельсона є новим підходом до досліджуваної проблеми.

С. Білокінь причиною складного економічного становища на початку 20-х рр. вважає "брутальне знищення будь-яких правових уявлень і норм", оскільки Раднарком ліквідував усе старе законодавство, цивільне й кримінальне, а також усі судові й адміністративні органи, що їх здійснювали [4]. О. Бут, посилаючись на лист В.Г. Короленка М. Горькому, вбачає причиною бідності, голоду та розрухи винищення найбільш працездатної частини народу та націоналізацію землі, яка тепер "лежала в пустці" [5]. Дослідник вказує на політичне забарвлення заходів влади щодо вилучення продовольства з України.

У роботі О.А. Пиріг робиться акцент на грошовій і податковій системі держави [6]. Автор відзначає класовий підхід держави до визначення розмірів оподаткування. Недоліком такого підходу, на нашу думку, є неврахування сукупності інших чинників, що формують фінансову політику держави, зокрема таких, як фінансування і кредитування.

Фінансування промисловості досліджено В.І. Гринчуцьким [7]. Автор вказує, що основну частку фінансування трести отримували з оборотних коштів. На його думку, розвиток трестів відбувався завдяки обороту капіталів, що протягом 1920-х років постійно зростав.

Дослідник висловлює такі важливі положення проблеми. З фінансуванням промисловості дуже тісно пов'язувалась проблема нагромадження в трестах. Починаючи з 1925 р. більшість трестів вже могли нагромаджувати кошти для розширення виробництва й здійснення реконструкції. Але держава повністю вилучала прибуток трестів і передавала його на розвиток важкої промисловості, а трести легкої промисловості були позбавлені можливості проводити реконструкцію виробництва.

Прибутки трестів розподілялись президією ВРНГ УСРР між трестами у вигляді кредитів на капітальне будівництво, розширення виробництва та соціальні потреби. Якщо у ринковій економіці є саморегулюючий механізм перерозподілу прибутків, то в господарському механізмі непу він був відсутній. Отже, система

адміністративного перерозподілу прибутків, яку було створено за часів непу, продовжувала своє функціонування весь час існування СРСР і, на нашу думку, зіграла не останню роль у доведенні країни до соціального колапсу.

На стан виробництва істотно впливала собівартість продукції трестів. Порівняно з 1924/25 р. у 1925/26 р. собівартість у всіх трестах підвищується. Цей процес набув досить загрозливих розмірів і насторожив господарські органи. Вихід з такого становища вбачали у посиленні адміністративних заходів з боку органів ВРНГ.

Нагромадження у трестах було тісно пов'язане з відбудовою основного капіталу. Якщо випуск валової продукції у 1926/27 р. перевищив довоєнний, то основний капітал був відновлений лише в республіканських трестах. ВРНГ УСРР дозволила трестам виділяти значні кошти на щойно згадані заходи [8].

Отже, важливість підходу економіста В.І. Гринчуцького до висвітлення проблеми фінансів у державі полягає у розгляді її у контексті однієї з найважливіших складових ринкової інфраструктури – промисловості, адже саме завдяки підйому промисловості неп, за висловами багатьох дослідників, дістав свого розвитку у 1925 році.

У роботі С.В. Корновенка [9] обґрунтовується значення зміцнення фінансово-кредитної системи для розвитку ринкових відносин, де автор підкреслює, що в результаті грошової реформи 1922-1924 рр. було здійснено перехід до твердої валюти, відновлена робота банків, які стимулювали більш активну працю. З цього дослідником робиться висновок, що завершення грошової реформи мало надзвичайно важливе народногосподарське і політичне значення; реформа сприяла збільшенню фондів, оборотних коштів у державній промисловості та, значною мірою, підвищенню матеріального добробуту всіх трудящих.

К. Лобач розглядає лише один аспект непу: проблеми регулювання споживчого ринку України [10]. Автор досліджує кредитну, податкову, тарифну політику правлячої партії стосовно державної, приватної, кооперативної торгівлі, її реалізації центральними та місцевими партійними органами, владними структурами, громадськими об'єднаннями. Однак матеріал дослідження не дає достатніх підстав для формування пропозицій щодо сучасного реформування економіки України, які сформульовано нею.

Так, К. Лобач вказує, що, розпочавши реорганізацію соціально-економічної сфери з перегляду податкової справи на селі, радянська влада використовувала її як інструмент

маніпуляції селянством, його розколу. Основні засади податкової політики на селі, що визначені в цій роботі, такі:

- врахувавши досвід проведення податкової кампанії в 1921 / 1922 господарському році, радянська влада у 1922 році зробила крок у напрямку уніфікації податкових платежів селянства;
- єдиний сільгосподаток 1923 року був кроком вперед у порівнянні з продподатком та єдиним натурподатком 1921 / 1922 рр., бо скасовувалися численні форми оподаткування, які на той час існували;
- негативно на сплаті єдиного сільгосподатку позначилась осіння господарча криза 1923 року через низькі ціни на хліб;
- невідгідними для більшості селянських господарств були і терміни сплати податку: більшу частину його селянин мав віддати до 1 листопада, на реалізацію своєї продукції в нього було лише два місяці (вересень-жовтень);
- негативно на хід виконання податкової кампанії у 1923 – 1924 господарському році впливала форма сплати єдиного сільгосподатку (натурою та грошима). Грошові еквіваленти не завжди відповідали натуральній частці, що ускладнювало виконання селянством своїх зобов'язань перед державою;
- у 1924-1925 рр. було припинено натуральне оподаткування селянства. Законодавчо новий сільгосподаток суттєво відрізнявся від попередніх років і з його запровадженням на селі завершилась еволюція натурального оподаткування у грошове. Однак класовий підхід при його запровадженні та реалізації нівелював позитивні сторони нововведень.

Таким чином, на нашу думку, податкова політика радянської влади на селі в даний період носила неприхований фіскальний характер, її завдання полягало не в рівномірному регулюючому розподілі матеріальних благ, а в якомога більшому вилученні продовольства із селянства України.

Отже, вивчення історіографії фінансової політики доби непу є необхідною умовою розкриття основних суспільно-політичних і соціально-економічних факторів, що зумовили вплив на результати впровадження непу, визначають критерії його історичної оцінки. Фінансова політика непу – це складне історичне явище, що є сукупністю причинно-наслідкових зв'язків, у яких тісно переплетені співвідношення проблем міста і села, центру і регіонів, периферії, географічних (кліматичних) умов, історично сформованої ментальності,

політичних уподобань тощо. Історіографічна оцінка фінансової політики доби непу може бути репрезентативною лише за умов структуралістського підходу до вивчення проблеми. В сучасній історіографії постійно висловлюється теза щодо відходу від догматів, сформованих пануючим в СРСР політичним режимом. Втім протягом всього періоду історіографії проблеми визначним чинником залишається суб'єктивно-політичний, що апіорі формує ідеологію будь-якого дослідження.

В цілому сучасні історіографічні джерела щодо досліджуваної нами проблеми можна поділити за підходами авторів на дві групи за такими ознаками:

– державницький (політичний) підхід. За цією ознакою всі праці класифікуються на такі, що:

а) розглядають Україну доби непу як

своєрідне етнічне угруповання, що має національні риси, виходячи з цього дослідники акцентують увагу на національних аспектах всіх елементів фінансової політики [11];

б) вважають Україну доби непу південним регіоном Росії, виходячи з цього проблеми фінансової політики вивчаються без політичних (етнічних) мотивів. Цей підхід є характерним для російської і частини зарубіжної історіографії;

– проблемний підхід – за цією ознакою всі праці умовно можна поділити на такі, що:

а) висвітлюють певну тематику. До таких праць належать роботи В.І. Гринчуцького, С.В. Корновенка, К.В. Лобач;

б) висвітлюють комплекс проблем. До таких праць належать вказані дослідження С. Білокіня, Ю.П. Волосника, Г.Г. Коцур, С.В. Кульчицького, а також Гіроакі Куромії [12].

Таким чином, сучасна історіографія по-новому переосмислює фінансову політику непу,

Література

1. Коцур Г.Г. Нова економічна політика в Україні: історіографія: Автореф. дис. ... на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
2. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватно-підприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПУ. – Харків: НМЦ "СД", 2002.
3. <http://www.ibiblio.org/expo/soviet/exhibit/gimpelson.html>.
4. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999.
5. Бут А.Н. НЭП в Украине: развитие и размещение производительных сил. – Донецк: ДонГУ, 1997.
6. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.
7. Гринчуцький В.І. Промислові трести України в 20-ті роки. – К.: Наукова думка, 1997. – 180 с.; Його ж. Управління державною промисловістю України у роки непу // Історія народного господарства та економічної думки. – К.: Інститут економіки НАН України, 1997. – С. 22-31; Його ж. Промисловість в умовах ринку: досвід і уроки // Вісник НДІ "Проблеми людини". – Тернопіль, 1994. – Вип. 1. – С. 5-20.
8. Гринчуцький В.І. Управління державною промисловістю України у роки непу... – С. 31.
9. Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921-1925 рр.): Автореф. дис. ... на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук / Донецький державний ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с.
10. Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки). – К., 1994.
11. Білокінь С. Вказ. праця; Бут А.Н. Вказ. праця; Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1992. – 230 с.; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – 201 с.
12. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки. – К., 2002.

Надійшла до редколегії 19.01.2007 р.